

آداب و کیفیت نماز شب

غلامرضا آبگشا^۱. علی کریمی^۲

۱. ابواب جمعی اداره کل آموزش و پرورش استان فارس، واحد آموزش و پرورش گله دار، استاد

دانشگاه آزاد اسلامی، گروه علوم تربیتی، واحد گله دار، فارس. ایران

Abgosha1353@gmail.com

۲. ابواب جمعی اداره کل آموزش و پرورش استان فارس، واحد آموزش و پرورش گله دار، استاد

دانشگاه آزاد اسلامی، گروه علوم تربیتی، واحد گله دار، فارس. ایران

alialamarvdasht@gmail.com

چکیده

مقاله حاضر به بررسی آداب و کیفیت نماز شب پرداخته و به روش تحلیلی - توصیفی به بررسی مفاهیم پرداخته و در پایان نتیجه گیری شده و پیشنهاداتی ارائه می شود. باید در نظر داشت برای راز و نیاز و مناجات با خدای جهان آفرین و سوز و گداز عاشقانه با او داشتن زمانی مناسبتر از تاریکی شب نیست، حالتی که برای شب عاشقان است آدمی را به حیرت انداخته و گاهی تصورش برای انسان مشکل است چه رسد به تصدیقش، این واقعیت نوری است در برابر تاریکی و انسی است از وحشت و خلوتی است از کثرت، استغفار همیشه مطلوب است ولی در هنگام سحر مطلوبتر و قدر و اعتبارش بیشتر است، آری برای شبزندهداران پرده از برابر چشمانشان کنار رفته و ظلمت شک و ریب از عقاید و عمق جانیشان برطرف گردیده و سر و نهانشان در مجلس انس با معبودشان شاد و خرم گشته و قلوبشان بر اثر بازگشت به رب الارباب آرامشی تمام بخود گرفته و دیدگانیشان با نگاه به محبوبشان روشن شده و تجارتشان با فروش دنیا به قیمت آخرت تجارتنی سودمند است.

واژه‌های کلیدی^۱: نماز شب، مناجات، شبزنده‌داری، عبادت.

---

¹. Key worde

مقدمه^۱

در ساعاتی که غفلت زدگان به خواب نوشین آخر شب فرو رفته‌اند و از آنچه در اطرافشان می‌گذرد و سر راهشان کمین کرده است بی‌خبرند در همان لحظات و همان ساعات از شب کاروان آسمانیان محمل‌ها بسته‌اند و با اشک و آه و مناجات و تلاوت آیات قرآن منزل‌ها می‌پیمایند و مرحله‌ها را طی می‌کنند، عبادت و راز و نیاز با معبود آن هم در دل شب برای اهل دل لذتی فوق‌لذات و حلاوتی خاص و غیر قابل وصف و قیاس دارد. آنانکه توفیق وصول به این بحر بیکران نصیبشان گشته و قطره‌ای از آن دریای ژرف بی‌پایان به ذائقه‌ی جانشان رسیده است و آنچه در دنیاست در نظرشان حقیرتر از خاک زیر پا که می‌مالند و می‌گذرند متصور است و برنامه‌ی آن توسط پیامبر اکرم (ص)، ائمه‌ی معصومین علیهم‌السلام و صحابه به صورت متنوع است که می‌شود آن را به صورت مختصر و تفصیلی که دارای آداب و رسوم خاصی است اقامه نمود.

وقت نماز شب

وقت نماز شب از نیمه‌ی شب به بعد تا اول صبح صادق و دمیدن سحر است و هر چه به صبح صادق و اول اذان نزدیکتر باشد بهتر و با فضیلت بیشتری است و به طوری کلی از عشاء تا طلوع فجر به طور کلی زمان نماز شب است. ولی اوقات دیگری نیز هست که احیای آنها در شریعت اسلامی پسندیده است مثل ثلث آخر شب که پیامبر اکرم فرمود: «خداوند سبحان در ثلث آخر هر شب در آسمان ظاهر می‌شود و می‌فرماید آیا کسی است که مرا بخواند تا دعایش را بپذیریم؟ آیا کسی است تا از من بخواهد تا به او بدهم. آیا کسی است که از من برای گناهانش آمرزش بطلبد تا گناهانش را ببامرمز» (ابن حجر، شرح صحیح البخاری، ۱۹۷۸ م، ج ۶، ص ۳۵ - موسوی خمینی، روح‌الله، تحریر والوسیله، بی‌تا، ج ۱، ص ۱۳۶ - سیوطی، جلال‌الدین، الدرالمثور، ص ۱۱۳) همچنین ایشان فرموده‌اند: «پروردگار در نصف شب به انسان نزدیکتر است، چنانچه استطاعت انجام این عمل داری سعی کن در این وقت باشد» (ابن ابی‌الدنیا، التهجید و قیام اللیل، بی‌تا، ج ۱، ص ۲۲۷).

آداب شب زنده‌داری

هر کاری دارای آداب خاصی است که رعایت آنها که موجب درست شدن و بهره‌برداری لازم از آن عمل است، نماز شب هم که تأکید زیادی بر آداب آن شده دارای آداب خاصی است که بدانها اشاره می‌شود. امام صادق (ع) می‌فرماید: «من دوست دارم چون کسی به نماز شب برخاست مسواک کند و عطر زند زیرا فرشته‌ی خدا می‌آید و دهان خود را بر دهان کسی که به نماز شب برخاسته می‌گذارد و هر آنچه از قرآن و یا چیزی دیگر از دهان او بیرون آید ضبط می‌کند» (شیخ صدوق، همان، ج ۱، ص ۴۸۳) وضوی کامل به جا آوریم، بعد از اکمال وضو، استعمال طیب کنیم، یعنی خود را به عطریات معطر

^۱. Introduction

سازیم، رسول خدا (ص) هنگام تهجد بوی خوش استعمال می کردند و بهترین لباس خود را می پوشیدند. از ابتدای روز و در اول شب به فکر تهیه اسباب تهجد و شب زنده داری، که عبارت از خواب در روز و اول شب و تهیه مکان مناسب و کتاب دعا و آب وضو و مسواک و چراغ است، باشیم. در هنگام خوابیدن آیه آخر سوره کهف «قُلْ إِنَّمَا أَنَا...» (کهف / ۱۱۰) بگو من فقط بشری هستم همچون شما امتیازم این است که به من وحی می شود که معبود شما تنها یکی است، پس هر کس امید لقای پروردگار خویش را دارد، باید عمل صالح انجام دهد و کسی را در عبادت پروردگار شریک نکند» را به نیت اینکه در وقت نماز شب بیدار شویم قرائت کنیم، که این مسأله برای کسانی که اهل تهجد هستند به تجربه ثابت شده است (مجلسی، محمد باقر، ۱۴۰۳ ق، ج ۸۷، ص ۲۰۷).

چگونگی نماز شب بطور تفصیلی

هر کس وقت و حال مناجات را دارد، می تواند نماز شب را به طور مفصل به جای آورد. ۱. هرگاه که شب از خواب بیدار شوی، اول چیزی که سزاوار است به عمل آوری، آن است که سجده کنی پروردگار عالمیان را، در روایت آمده است که رسول خدا(ص) هرگاه از خواب بیدار می شدند، سجده می کردند. سپس این دعا را بخوان: «الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَحْيَانِي بَعْدَ مَا أَمَاتَنِي وَإِلَيْهِ النُّشُورَ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي رَدَّ عَلَيَّ رُوحِي لِأَحْمَدَةٍ وَأَعْبَدُهُ» سپاس خدایی را که زنده ام ساخت، پس از آنکه مرا میرانده بود و حشر و نشر به سوی اوست. سپاس خدایی را که روحم را به من باز گرداند تا سپاسش گویم و پرستش نمایم (خرمشاهی، ب.، ۱۳۷۷). ۲. وقتی که از این سجده سر برداشتی و برخاستی، بگو: «اللَّهُمَّ أَعِنِّي عَلَى هَوْلِ الْمُطْلَعِ وَ وَسَّعْ عَلَيَّ الْمُضْجِعَ وَ ارْزُقْنِي خَيْرَ مَا بَعْدَ الْمَوْتِ» پروردگارا! مرا بر هراس و ترس کیفر آن جهان یاری کن و گور مرا فراخ سازد و نیکی آنچه پس از مرگ می باشد، روزی من فرما (طوسی، ۱۴۰۱ ق). ۳. بعد از آن، آیه پنجگانه آخر سوره مبارکه آل عمران را بخوان: «أَنَّ فِي خَلْقِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَ...» (آل عمران / ۱۹۰-۱۹۴) مسلماً در آفرینش آسمانها و زمین و آمد و رفت شب و روز نشانه های روشنی برای خردمندان است. ۴. هرگاه وضو ساختی و متعطر شدی، رو به قبله بنشین و این دعا را که منسوب است به سید الساجدین امام زین العابدین (ع) که آن حضرت در نصف شب به خواندن آن تبرک می جسته اند، بخوان: «إِلَهِي غَارَتْ نُجُومُ سَمَائِكِ، وَ...» خدای من! ستارگان آسمانت فرو رفته، و دیده های خلقت فرو خفته، و صداهای بندگان و چهارپایان خاموش شده، و پادشاهان درها را به روی خود بسته، و نگهبانان در گرد آن درها به حفاظت مشغول، و خودشان را از کسی که حاجتی از آنان خواهد یا احسانی طلبد، محجوب داشته اند و تنها تو - الها زنده و پاینده ای که چیز دیگر سرگرم نسازد، درهای آسمان برای دعا کنندگان باز است، و خزانت نبسته، و درهای رحمت نبوشیده، و احسانهای تو برای آن کس که از تو درخواست کند ممنوع نیست، بلکه همه میزول و در دسترس است (عزیزی تهرانی، ع، ۱۳۷۵). ۵. پس هرگاه توفیق گزاردن این دو رکعت را یابی و آن را به جای آری، بهتر و خوشتر آن است که تبرک جویی به خواندن

این دعایی که پیامبر اکرم (ص) و علی (ع) در میانه‌ی شب می‌خوانده‌اند: بار الها ستایش و تعریف زینده و ویژه‌ی ذات مقدس توست، تو مالک و دارنده‌ی آسمان‌ها و زمین و هر آنچه در آنهاست می‌باشی، ستایش و تعریف ویژه‌ی ذات توست، نور آسمان‌ها و زمین تویی، حمد و ستایش مخصوص توست و تو پادشاه آسمان‌ها و زمینی، حمد و ستایش ویژه‌ی توست. سپس امام به سجده می‌افتاد (مجلسی، محمد باقر، همان، ج ۸۷، ص ۲۰۸).

یارب ز تو آنچه من گدا می‌خواهم   افزون ز هزار پادشاه می‌خواهم
هر کس ز در تو حاجتی می‌خواهد   من آمده‌ام از تو تو را می‌خواهم

(انصاری عبدالله بن محمد، ۱۳۷۲، ص ۷۴۷)

امام سجاد (ع) در مناجات خودش با خداوند کریم اینطور لب به سخن می‌گشود که: خدایا ستاره‌های آسمان در حال غروب است، صداها خاموش شده است، نصف شب همه خوابند، چشمان بندگانت خواب فرا گرفته، صداها همه گرفته، همه افتاده‌اند خدایا پادشاهان در را به روی خود بسته‌اند، نگهبانان دور قصرشان را نگهبانی می‌کنند تا کسی نیاید از آنها چیزی بخواهد اما تو ای خداوند حی و قیوم در خزانتت قفل نیست و باب‌های رحمت تو برای هر که از تو بخواهد باز است، ای خدای من بیچارگی من مرا بلند کرده و آورده به در خانه‌ی تو و شدت مرگ و سختی روز قیامت خواب را از چشم من برده در این وقت همه خوابند اما چطور بخواهم در حالی که مرگ به سرعت پیش می‌آید (مجلسی، محمد باقر، همان، ج ۷۳، ص ۱۰۶)

آداب و ادعیه نماز شب (هشت رکعت)

پس افتتاح کن رکعت اول را به تکبیرات سبعة با ادعیه ثلاثه و افضل است در رکعت اول بعد از حمد سوره «قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ» را سی نوبت بخوانی، و در رکعت دوم سوره «قُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ» و در شش رکعت باقی سوره‌های دراز مثل سوره‌ی انعام و کهف و انبیاء و یس و حم و هر سوره دیگر که درازی مشابه اینها بوده باشد و جایز است در همه نوافل سوره را از روی مصحف بخوانی، و اگر چه بعضی از سوره‌ها دیگر در خاطر داشته باشی، اما در نماز فریضه از روی مصحف خواندن جایز نیست (موسوی خمینی، ر.، ۱۳۶۳).

کیفیت قنوت نماز شب

همچنان که قنوت در نمازهای واجب سنت است در هر رکعت دوم از نوافل نیز سنت است، از جمله از امام جعفر صادق (ع) در قنوتشان می‌فرماید: «اللَّهُمَّ اغْفِرْ لَنَا وَارْحَمْنَا وَعَافِنَا وَاعْفُ عَنَّا فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ إِنَّكَ عَلِيُّ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ» خداوند! ما را بیامرز و بر ما رحم کن و ما را سلامت بدار و از ما درگذر، در دنیا و آخرت که تو بر هر چیز توانائی (محمدی ری شهری، م.، ۱۳۶۹). و همچنین از امام جعفر صادق (ع) و نیز

روایت شده است که از قنوت همین قدر کافی است سه مرتبه تسبیح بگویید و سنت است بلند خواندن قنوت، اگر چه در نوافل روز باشد، و همچنین سنت است تطویل قنوت، خصوصاً در نماز شب، زیرا وقت تو در آن وسیع است، همچنین پیامبر اکرم (ص) بیان داشته‌اند: هر کس از شما را در دنیا قنوت درازتر است، راحت و آسودگی او در آخرت بیشتر است. همچنین امام رضا (ع) در قنوت این دعا را می‌خواندند: «خداوندا! امیدآوری به وسعت رحمت مرا به درخواست گذشت بخششت به زبان آورده، . . . ولی با این همه به بردباری‌ات از خطا کاران و عفو از گناهکاران و رحمت به عاصیان توجه نموده با اطمینانی که به تو دارم به سویت روی آوردم. . . در حالی که از تو آموزش خواسته و به تو - ای مولایم - اطمینان نموده‌ام (مختاری، ر.، ۱۳۷۱). «اللَّهُمَّ فَاثْنُ عَلَيَّ بِالْفَرَجِ وَ...» خداوندا! پس با گشایشی که برایم می‌داری، بر من منت نه، و با آسان ساختن راه گریز بر من احسان نما، . . . و عمرم را بدان دراز ساز، و در روز حشر و وقت نشرم بر من رحمت آور، که تو بخشنده و بزرگوار و دلسوز و مهربانی (مصباح یزدی، م. ت.، ۱۳۸۰).

دعای بعد از نماز شب

پس هرگاه از رکعت هشتم نماز شب فارغ شدی، باید که ده نوبت بگویی «یا الله»، سپس این دعا را بخوانی: «صَلِّ عَلَي مُحَمَّدٍ وَآلِهِ وَارْحَمْنِي وَتُبِّئْنِي عَلَي دِينِكَ وَدِينِ نَبِيِّكَ، وَلَا تُرَخِّ قَلْبِي إِذْ هَدَيْتَنِي، وَهَبْ لِي مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً أَنْتَ الْوَهَّابُ» بر محمد و آل محمد درود فرست و بر من رحم آور و بر دینت و دین پیامبرت استوارم بدار، و پس از آنکه هدایتیم نموده‌ای دلم را به گمراهی مایل مساز، و از جانب خویش رحمتی بر من ببخش که تو بسیار بخشنده‌ای (کاشانی، ف.، ۱۳۴۶). بعد از آن، این دعا را نیز بخوان: «اللَّهُمَّ أَنْتَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ، الْخَالِقُ الرَّازِقُ، الْمُبْدِيُّ الْمُخْتَلِئُ الْمُمِيتُ الْبَدِيءُ الْبَدِيعُ، بَكَ الْكِرْمِ وَ لَكَ الْجُودُ، وَ لَكَ الْمَنُّ وَ لَكَ الْأَمْرُ وَ لَكَ الْأَمْرُ وَ لَكَ لَاشْرِيكَ لَكَ، يَا خَالِقُ يَا رَازِقُ، يَا مُخْبِي يَا مُمِيتُ يَا بَدِيعُ يَا رَفِيعُ، أَسْأَلُكَ أَنْ تُصَلِّيَ عَلَي مُحَمَّدٍ وَآلِ مُحَمَّدٍ، وَأَنْ تَرْحَمَ ذُلِّي بَيْنَ يَدَيْكَ وَ تَضَرَّعِي إِلَيْكَ وَ حُشْتِي مِنَ النَّاسِ وَ أَنْتَسِي بِكَ» خداوندا! تو زنده و پاینده و بلند پایه و بزرگ و خالق و روزی دهنده و ایجاد کننده زنده کننده و میراننده و آفریننده و نوآور هستی، کرم وجود و بخشش و امر همه از آن تو است، یگانه‌ای و شریک نداری، ای خالق ای روزی دهنده، ای زنده کننده، ای میراننده، ای نو آور، ای بلند پایه، از تو می‌خواهم که بر محمد و آل محمد درود فرستی، و این زبونی و زاریم در پیشگاه تو و وحشتم از مردم انسم به تو رحمت آوری (قمی، ع.، بی تا). «إِلَهِي تَعَرَّضْ لَكَ فِي هَذَا اللَّيْلِ الْمُتَعَرَّضُونَ، وَ قَصَدَكَ فِيهِ الْقَاصِدُونَ وَ أَمَلْ فَضْلَكَ وَ مَعْرُوفَكَ الصَّالِبُونَ وَ لَكَ فِي هَذَا اللَّيْلِ نَفَحَاتٌ وَ جَوَائِزُ وَ عَطَايَا وَ مَوَاهِبُ، تَمُنُّ بِهَا عَلَي مَنْ نَشَأُ مِنْ عِبَادِكَ، وَ تَمْنَعُهَا مَنْ لَمْ تَسْبِقْ لَهُ الْعِنَايَةَ مِنْكَ وَ هَا أَنَا ذَا عَبْدِكَ الْفَقِيرُ إِلَيْكَ الْمُؤَمِّلُ فَضْلَكَ وَ مَعْرُوفَكَ، فَإِنْ كُنْتَ يَا مَوْلَايَ تَفَضَّلْتَ فِي هَذِهِ اللَّيْلَةِ عَلَي أَحَدٍ مِنْ خَلْقِكَ وَ غَدَتَ عَلَيْهِ بَعَائِدُهُ مِنْ عَطْفِكَ فَصَلِّ عَلَي مُحَمَّدٍ وَ آلِهِ الطَّيِّبِينَ الطَّاهِرِينَ الْخَيْرِينَ الْفَاضِلِينَ وَ جُدْ عَلَيَّ بِطَوْلِكَ وَ مَعْرُوفِكَ يَا رَبَّ الْعَالَمِينَ وَ صَلِّ عَلَي مُحَمَّدٍ وَ خَاتَمِ النَّبِيِّينَ وَ آلِهِ الطَّاهِرِينَ الَّذِينَ أَدَّاهَبَ اللَّهُ عَنْهُمْ الرَّجْسَ وَ طَهَّرَهُمْ تَطْهِيراً

إِنَّ اللَّهَ حَمِيدٌ مَّجِيدٌ. اَللّٰهُمَّ اِنِّىْ اَدْعُوْكَ كَمَا اَمَرْتَ فَاسْتَجِبْ لِىْ كَمَا وَعَدْتَ اِنَّكَ لَا تُخْلِفُ الْمِيعَادَ. « خداوندا ! متعرضان در این شب به درگاه تو آمده، و قاصدان آهنگ تو کرده و طالبان به فضل و احسان تو امید بسته‌اند، و تو را در این شب نسیمهای رحمت و جوایز و عطاها و بخششهایی است که بر هر یک از بندگانت که بخواهی می‌بخشی، و از آن کسی که عنایت تو دستگیرش نشد دریغ می‌داری، هان که من همان بنده‌ی نیازمند تو و آرزومند به فضل و احسان توام، پس مولای من اگر بنا است در این شب بر کسی از آفریدگانت بخشش کنی و با بهره‌ای از کرمت بدو روی آوری، پس نخست بر محمد و خاندان پاک و پاکیزه و بهترین و برترین وی درود فرست، سپس به احسان و نیکی‌ات بر من جود نمای، ای پروردگار عالمیان و درود خدا بر محمد خاتم پیامبران و آل پاکش همانان که خداوند هرگونه پلیدی را از آنان زدوده و پاک و پاکیزه شان ساخته است، همانا خداوند ستوده و صاحب مجد و بزرگواری است. خداوندا ! همان گونه که فرموده‌ای تو را خواندم، پس همان طوری که وعده داده‌ای پاسخم گو، که تو خلاف وعده نمی‌کنی (قنبری، م. ، ۱۳۸۰).

نتیجه گیری

از آنچه بیان گردید نتیجه گرفته می‌شود که حالات اول شب در توفیق آخر شب مؤثر است، لذا سزاوار است انسانی که قصد تهجد دارد، بر وظایف و آداب خوابیدن مواظبت داشته باشد تا توفیق قیام برای نماز شب نصیبش شود. از وظایف مهم هنگام خواب یکی محاسبه نفس می‌باشد که می‌بایست از ابتدای وقتی که در شب قبل از خواب بیدار شده تا آن هنگام که می‌خواهیم برای خواب به بستر برویم، تمامی حرکات و سکنات و اقوال و افعال خود را محاسبه کنیم. سالک باید بر طریق عبودیت گردد و دنیای آشکار را اصلاح کند و زندگی روزانه را تبدیل به یک ذکر و یاد خدا نماید. آنگاه درهای نهانی و درهای اندرونی به روی او باز می‌شود و آرام آرام به اعماق نماز و یاد پروردگار وارد می‌شود و دنیای نماز شب را و دنیای مناجات‌های طولانی را کشف می‌کند و آنگاه لذت بخش است دست خدا را دیدن، وحی خدا را شنیدن و لطف خدا را مشاهده کردن و حضور او را لمس کردن، برای رسیدن به چنین سعادت بزرگ لازم است که آداب تهجد را رعایت نموده و همچنین دستورات بزرگان دینی را مد نظر قرار داده تا بتوان از فضیلت‌های نماز شب بهره‌های کافی گرفته شود.

پیشنهادات کاربردی

آری کسانی که در دستیابی به کمالات معنوی و مدارج عالی الهی کامیاب شده‌اند رمز موفقیت خویش را در همان راز و نیاز شبانه با پروردگار می‌دانند و پیامبر اکرم (ص) معصومین علیهم السلام و صحابه‌ی گرامی راه را برای خودسازی و پرورش کمالات انسانی هموار ساخته‌اند. لذا در این خصوص پیشنهاد می‌شود:

- در طول روز تقوا را پیشه کنیم، و از گناهان صغیره و کبیره پرهیز نماییم؛ خود را آلوده به صفات رذیله نکنیم تا توفیق پیدا کنیم شب، برای نماز شب بلند شویم.
- هنگام خوابیدن به نیت نماز شب بخوابیم، و از خداوند بخواهیم که به ما توفیق بیدار شدن را بدهد.
- هنگام شب غذا کم بخوریم، زیرا پر خوری مانع نماز شب می‌شود.
- هنگام خواب با حالت وضو بخوابیم، هنگام خوابیدن، از تلاوت قرآن و دعا و تسبیحات فاطمه زهرا (س) غافل نشویم.

فهرست منابع و مآخذ

- قرآن کریم
- ابن ابی‌الدنیا، التهجد و قیام اللیل، بی‌تا، ج ۱،
- ابن حجر، ف.، (۱۹۷۸ م)، شرح صحیح البخاری، قاهره، مکتب‌الکتاب‌الازهریه.
- خرمشاهی، ب.، (۱۳۷۷)، دانشنامه قرآن و قرآن پژوهی، انتشارات دوستان
- سیوطی، ج.، بی‌تا، الدر المنثور، بیروت، دارالمعرفه
- طوسی، (۱۴۰۱ ق)، مصباح‌المتهجد، بیروت، مؤسسه فقه شیعی.
- عزیزی تهرانی، ع.، (۱۳۷۵)، حضور قلب در نماز، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی.
- قمی، ع.، بی‌تا، سفینه البحار، قم، چاپ قائم.
- قنبری، م.، (۱۳۸۰)، چلچراغ سالکان، قم، انتشارات نهاوندی.
- کاشانی، ف.، (۱۳۴۶)، تفسیر منهج‌الصادقین، تهران، انتشارات اسلامی.
- مجلسی، م. ب.، (۱۴۰۳ ق)، بحارالانوار، الوفا
- محمدی ری شهری، م.، (۱۳۶۹)، میزان‌الحکمه، مرکز نشر مکتب‌الاعلام‌الاسلامی
- مختاری، ر.، (۱۳۷۱)، سیمای فرزندگان، قم، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی
- مصباح یزدی، م. ت.، (۱۳۸۰)، پند جاوید، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- موسوی خمینی، ر.، بی‌تا، تحریر الوسیله، قم دفتر انتشارات اسلامی.
- موسوی خمینی، ر.، (۱۳۶۳)، شرح دعای سحر، ترجمه‌ی سید احمد فهری زنجانی، مرکز انتشارات علمی و فرهنگی.

